

között megmutatkozott. Ennek az ellentétnek a lényegét ő abban látja, hogy János eszkatologikus alaknak gondolta el a Messiást, akinek megjelenése a történelem végét jelenti majd (Jézus apostolai is ezzel a várakozással követték Mesterüket), Jézus pedig nem függesztette föl a történelmet, hanem belépett annak folyamatába. A Keresztelő kérdésére adott válasza nem csak a kérdésre felel. János a *ténykérdést* vetette föl: ő-e a Messiás. Jézus messiási küldetésének pontos körvonalazásával felel erre a kérdésre. (Vö. J. Dupont: *L'ambassade de Jean-Baptiste Nouvelle Revue Théologique* 1961).

Jánost sok minden elválasztotta Qumránától, és Jézus sok mindenben túllépett még János várakozásain is. Isten irgalmának evangéliumát hirdette. Elment az emberek közé, kilépett azok közül a „vallásosnak” minősülő formák közül, amelyek Jánost magányosságában is jellemezték. Annyira „botrányosan” kilépett, hogy „falánk és borissza embernek” híresztelheték az ellenfelei (Mt. 11,19). A megterítés programjának János szavához viszonyítva is egészen új jelentést adott: „Térjetelek meg, és legyetek olyanok, mint a gyermekek!” (Mt 18,3). Ez összefügg azzal, hogy Istent Atyának nevezte. Ezért mondta a János dicséretét tartalmazó beszédében, hogy „aki a legkisebb a mennyek országában, nagyobb, mint ő” (Mt 11,11). János lényegileg a törvény lelkiismeretes megtartására buzdította a népet, Jézus túllépett a törvényen, úgy „teljesítette azt be”, hogy nemegyszer szigorított rajta (pl. a házasság felbonthatatlansága, a radikális szegénység stb. ügyében), máskor jelentéktelennek mert mondani a törvényhez kapcsolódó ősi hagyományokat (pl. a szombatra vonatkozó előírásokat). És végül Jézus szenvedése, halála által lett Messiás: a Szent Pál idézte himnusz szerint azzal, hogy „engedelmes volt a halálig, mégpedig a kereszthalálig”. A Zsidókhoz írt levél szavával szólva: „tulajdon vérével lépett a Szentek Szentjébe”. Ha János a megbotrányozás kísértésébe került, a kereszt „botránya” sodorta bele.

(V.) Jánosról, Krisztus tanújáról beszéltünk. Az érdeklődő sokat olvashat manapság a szentírástudomány újszerű eredményeiről, módszerbeli, szemléleti fejlődéséről. Itt egy konkrét téma kapcsán *via facti* mutatkozott meg, mit jelent a kritikai módszer alkalmazása, a kortárs irodalom emlékeinek segítése a biblia szövegének megközelítése szempontjából. Azt is láthattuk, hogy a végső tanulság teológiai, hitbe vágó. A Keresztelő ma is Jézus tanúja. Ő, aki maga is egyéni utakon járt, a Lélek parancsát követve, s akinek halála előtt meg kellett vallania, hogy nem érti Jézust; elsősorban Mária Fiának egyetlenségéről, eredetiségéről tanúsodik. Tanúságtétele ott a legsúlyosabb, ahol a zavar és a bizonytalanság ütközik ki belőle. Vagy inkább, ahol a *proklamáció* megdőbönt és alázatos *kérdéssé* alakul.

A tanúságtételen túl *tanulságul* is szolgálhat ez.

SURÁNYI DEZSŐ

A BIBLIA NÖVÉNYEI

A biblikus florisztika hazai irodalma szegényesnek mondható. Eddig csak Haynald (1) kiténő munkáját sikerült felkutatni, ami a mézgát és gyantát adó növényeket ismerteti, igen részletesen. — Néhány alapvető idegen nyelvű forrást azért érdemes megemlíteni: MacMillan (2), Skinner (3) munkáit, valamint Borah (4) cikksorozatát. A legnagyobb segítséget, egyben a növényfajok héber, illetve görög nyelvű átírását is, Walker (5), Moldenke et Moldenke (6) és Davis (7) könyveiből mérítettük. Természetesen ez azt is jelenti, hogy főleg azokra a növényekre kívántunk koncentrálni, amelyek kevésbé vitatottak, mivel kisebb megjegyzéseket leszámítva, a mai biblikus botanika eredményeire támaszkodtunk, azokat tényszerűen átvéve. Ez akaratlanul is idézni csábít egy részletet Rónay egyik könyvének előszavából (8): „Se teológus nem vagyok, se biblikus tudományokban jártas szakértő, nem tartozom ebben az értelemben az írástudók rendjéhez. Nagy oktalanság lett volna tehát részemről, ha bármiben is bele akartam volna ártani magam az írástudók dolgaiba. Ha olvastam is egyet-mást e nemben: nem azért olvastam, hogy

találomra tépdessett idegen tollakkal ékeskedve valamiféle álszakértelem hamis pózában próbáljak tetszelegni."

A tanulmányban szereplő növényfajok magyar neve után zárójelben a tudományos nevet (binomialis nomenclatura), héber, vagy görög nevet is közöljük, valamint utalást arra, hogy az eredeti Károli Gáspár-féle fordításban szereplő mi volt, amennyiben megváltozott. Ilyenkor a változtatásokat angol nyelvű bibliafordítások és biblikus florisztikai munkák alapján végeztük. Továbbá szükséges megemlíteni, hogy a növények kiválasztása az alábbi szempontok szerint történt: előfordulási gyakoriság a bibliában, általános és gazdasági jelentősége a zsidók körében, és végül — de nem utolsósorban —, amelyek egy adott situációban kiemelkedő jelentőséggel rendelkeznek (manna a pusztában, Jónás csodafája, példabeszéd a konkolyról stb.). Így a növénycsoportok a következők: a) vadnövények, b) hasznófák, c) szemtermésű növények, d) zöldség és aperitif hatású növények, e) gyümölcsstermő növények és f) illatosító és ipari növények.

Az említett források feldolgozása, ennek összevetése a Károli-fordítással, néhány érdekes statisztikus összehasonlításra adott módot. A bibliában a következő növények a leggyakoribbak (zárójelben levő szám az illető faj gyakorisági száma): búza (201), szőlő (157), len (91), tölgy és olajfa (76-76), cédrus (75), füge (68), tömjén (49), datolya (47), gránátalma (37) és akácia (34). Nem véletlen, hogy épp ezek a növények szerepelnek legtöbbször a bibliában, gazdasági és áldozati jelentőségük közismert. Szerzők szerint pedig a fontosabb bibliai könyvek a következők: Mózes I. (29), Mózes II. (23) és Mózes IV. (21) könyve, Királyok I. könyve (20), Zsoltárok könyve (19), Énekek éneke (24), Ézsaiás könyve (39), Ezékiel könyve (25), Jeremiás könyve (17) és Hóseás könyve (17). Az Újszövetség jóval kevesebb növényfajt jegyzett fel: Máté (25) és Márk (18) evangéliumához képest a többi könyv — Lukács (14) evangéliuma kivételével — egy-két faj nevét használja.

a) Vadnövények

Izrael klímája lényegesen eltér hazánkétól, de mégis van számos faj, amely mindkét országban tenyészik. Ennek a legnépesebb csoportnak zöme a gyomok, kiváló alkalmazkodóképességüket is ékesen bizonyítja. És ugyaneke soroltuk a már korábban említett mannát, mandragórát, ricinust, és sártököt is. *Konkoly* (Agrostemma githago, caosah v. bosháh): Gabonafélékben komoly károkat okoz, két szerző említi, mindketten annak káros voltát is hangoztatják (Jób 31,40 és Mt 13, 24-30 és 13,36-43). *Búzavirág* (centaurea calcitrapa, dardar, bogáncskóró). Nagyon tetszetős, de határozottan káros, tetemes termés kiesést jelenthet, a biblia viszont más értelemben hozza. Joás és Amásia királyok között a küldönc szerepét tölti be (2 Kir 14,9 és 2 Krón 25,18). Izrael bűne miatt veszélybe került a nép léte és vallása, oltárait búzavirág női be (Hós 10,8). Az Újszövetség is említi néhány helyen, a konkolyról szóló példabeszédben többek között (Mt 7,16 és 13,7; Zsid 6,8).

Természetesen a vadnövényekből jó néhány rendkívül hasznos is lehet. A zsidó nép állattartása elképzelhetetlen lett volna legelők nélkül. Botanikailag különösebben nem indokolt a *pázsitfüvek* részletezése, inkább az ezekre legtöbbször használt héber szavakat említjük: yarok v. yerek. Csapadékos helyeken, nyirkosabb patak-folyó völgyekben igen jól díszlenek, és azok bokrosodó habitusa a folyamatos legeltetést is lehetővé tette (pl. 4 Móz 22,4; 1 Kir 18,5; Zsolt 104,14; Ézs 35,7; Mt 6,30; Jn 6,10; Jel 9,4). *Krisztustövis* (Paliurus spina-christi akantha). A Földközi tenger mellékén honos, nálunk díszként lehetséges ültetni, pálhalevelei erős és nagyméretű tuskévé alakultak. Szúrása erős fájdalmat okoz. Krisztus fejére ebből fontak királyi koronát, kezébe pedig az egyiptomi uralkodói jelvényt, egy nádszálát adtak (Mt 27,29; Mk 15,15-18 és Jn 19,2). *Júdásfa* (Cercis siliquastrum, —). Krisztust Júdás adta a zsidók kezére, aki árulásának bérért már nem tudta hasznosítani: kétségbeesett lelkiismerete elől öngyilkosságba menekült, egy fára felakasztotta magát. Nos, egy zsidó hagyomány szerint Júdás „fája” eredetileg fehérvirágú volt, de szegényében a fa a következő évben lilás virágot nyitott, elpirult (Mt 27,6).

Mandragóra (Mandragora officinarum, dudáim). Sok babona fűződik a növényhez, már a zsidók idején is, oka pedig az, hogy a gyökérelágazás sokszor embert utánzó formát mutat. Többféle alkaloidát tartalmaz, erősen mérgező hatású. Ruben búzaéréskor szed a bogyójából (az hasonlít a burgonya szintén mérgező bogyójához), ami része Ráchel és Lea versengésének (I Móz 30,14-16). A bódultság

állapotát jelképezi máshol a mandragóra virágillata (Én 7,13). Jerikói rózsa (Anastatica hierochuntica, gulgal, polyva). Igazi sivatagi növény. A kiszáradást összegömbölyödve sokáig elviseli, nedvesség hatására megduzzad, szétterül. Egyébként nem nagy növény, ellenállóképességének bizonyítéka, hogy kősvatagban is képes élni (Zsolt 83,13, Ézs 17,13). Sártők (Citrus colocyntus, k'la'at pkain). „Kiméne azért egy nagy hegyre, hogy paréjt szedjen. És holmi vad indákra találván, tele szedé az ő ruháját azokról sártökökkel, és mikor hazament, belevagdalta a fazékba főzeléknek; de nem tudta, hogy mi az? Mikor aztán feladták a férfiaknak... enni kezdenek... és mondának: Halál van a fazékban...” (2 Kir 4,39-40). A sártököt, mint díszítő elemet használták a Salamon-templomban, mégpedig kapuzat-dísznek (1 Kir 6,18, 7,24).

Rícinus (Ricinus communis, kikayon, tök). A kutyatejfélek családjába tartozik, amelynek a hazája a trópusi Afrika, és ott fává nő, nálunk csak egyéves. Levele hegyes karéjú, virágzata tömött, a termése tüskés tok, benne csíkos, sötét-színű és olajtartalmú magvak. Igen gyorsan nő, csodafa, a német nyelv így is ismeri, Wunderbaum: „Az Úr Isten pedig egy ricinust rendele, és felnöve az Jónás fölé, hogy árnyékot tartson feje fölött és megoltalmazza őt a hévség bántásától. És nagy örömmel örvendezék Jónás a ricinus miatt. De másnapra férget rendele az Isten hajnal-költekor, és megszívá az a ricinust, és elszárad... Avagy méltán haragszol-é a ricinus miatt?... Te szánod a ricinust, amelyért nem fáradtál és amelyet nem neveltél, amely egy éjjel támadt és más éjjel elveszett... (Jón 3,6-7 és 9-10). Manna (mân). Az ehhező nép zűgölődását az Úr közbelépése törte le: ezt a terményt, növényt a zsidók mánnak nevezték el (2 Móz 16,14), olyan mint a koriander magja, fehér és íze, mint a mézes pogácsáé (2 Móz 16,15). A botanikusok több növényre is gondolnak, amelyek közül bármelyik lehetett: Alhagi maurorum, Alhagi camelorum (tevebokor), Fraxinus ornus (mannakóris) és Tamarix mannifera (tamariska-manna). Valószínűsíteni látszik a fenti fajokat egy 1932-es nati lelet is.

b) Haszonfák

Azokat tekintettük haszonfáknak, amelyek házépítésben és művészi alkotások alapanyagául szolgáltak, valamint faanyagából használati eszközök készültek. Ébenfa (Diospyros ebenum, D. ebenaster, D. melanoxylon, havnim v. hodnim). Ezekiel próféta könyvéből értesülhetünk arról, hogy a közel-keleti népek nagy becsben tartották az ébenfát, fája még ma is rendkívül értékes. Az alapfaj Diospyros ebenum csodálatos fekete színű hihetetlen időálló (Ez 27,15). Aleppói fenyő (Pinus halepensis, béröth v. b'rotim, ciprus). Izrael területén a Pinus brutea, P. pinea, P. pinaster mellett a leggyakoribb fenyőfélések. Szilárdsága jó, ezért építkezéseknél használták. Salamon a templomépítéshez a fenyőt Hiramtól szerezte (1 Kir 5,8-10), de az egyszerűbb házak mennyezete is ebből készült (Én 1,17). Honos faj Palesztinában (Ez 44,14), de ültették is (Ez 41,19); egyébként pedig az eszterág nevű madár kedvelt fészkelő fája (Zsolt 104,17).

Libanoni cédrus (Cedrus libani, ezez v. ahraszim). Ma a cédrusok elterjedése igen kicsi, a Földön négy faja él: az Atlasz hegységben, a Himalájában, a Libanon hegységben és Ciprus szigetén. Fája kemény, mellékterméke a cédrusolaj. A rablógazdálkodás következtében a kipusztulás fenyegeti a C. libani-t, melynek néhány, több ezer éves példánya rendkívül nagy hatást gyakorolt Csontváryra. A faj a biblia egyik leggyakrabban említett növénye, ami annál is inkább érthető, mert gyakran Izraelt és annak népét szimbolizálja. Van Deursen (9) könyvében említi (80. o.), hogy I. Szeszosz fáraó is vágat cédrusfát a Libanon hegységben az Amon-szentély építésére, akárcsak Salamon (1 Kir 5,6-10 stb.). A bibliai szerzők, akárcsak Csontváry valami különleges szépséget, erőt és kecsességet éreztek a fában (Zak 11,1-2; Zsolt 29,5 és 104,16). Keleti platán (Platanus orientalis, armón). Nagy kort megér, de a fája keménységben elmarad a cédrustól, termete is kisebb (Ez 31,8). A keleti kultúrákban tisztelete nagy volt, így a föníciaiaknál, egyiptomiaknál és görögöknél egyaránt. Nálunk a nyugati és keleti platán természetes hibridjei élnek, ez igen szép lapokban dobja le kergét, nem így a keleti platán.

Tamariska (Tamarix articulata, T. pentandra, T. tetragyna, eshel). Jellegzetes pusztai növény, levelei az arid viszonyokhoz jól idomultak. Hágár a gyermeket Beer-sheba pusztájában egy tamariska-bokor alá teszi (1 Móz 21,15), Ábrahám ugyanitt ültet tamariska-fákat (1 Móz 21,33). Hegyvidékeken is megél (1 Sám 22,6),

Saul hamvait Jabesh-gilead lakói egy ilyen fácska alá temetik. Érdekességként megemlítjük, hogy főleg homok talajú temetőekben nálunk is gyakran ültetnek tamariskát. *Ezüstfa* (*Eleagnus angustifolia*, étz sheamen, olajfa). A fája részben hasonlít a vadolajfához, de a virág illatosságában, a bogvótermésben (az ezüstfa termése lisztes, az olajfáé olajtartalmú) különböznek, a levél ad tévedésre okot. Fájából ajtókeretet készítettek (1 *Kir* 6,31-33), lombját istentiszteleti sátor díszítésére használták (*Neh* 8,15). *Akácia* (*Acacia seyal*, *A. tortilis*, shittah v. shiitim). Pillangósvirágú fafaj, virága igen tetszetős, nagy, szép lilás-pirosas pamacska a zöld lombozattal kontrasztos. Finom faanyagából készült a szent sátor, és az áldozati-illatosító oltár tartozékai (2 *Móz* 25., 26., 27., 30., 35., 36., 37. és 38. fejezet). A kőtáblák ládáját is akáciából faragták (5 *Móz* 10,3), sőt hárfá is készíthető belőle (*Mik* 6,5). Földrajzi fogalomként is említi a biblia: mint helységnév (4 *Móz* 25,1; *Józs* 2,1 és 3,1), mint táj, a Sittim völgye (*Joel* 3,18).

Tölgy (*Quercus aegilops*, *Qu. coccifera*, *Qu. ilex*, karmil v. tola'at v. allon v. éláh). Nemcsak az eredeti szövegben, hanem a Károli-féle fordításban is többféle kifejezés van a tölgyre. A veres, bíborveres és karmazsin arra utalnak, hogy e fajoknak — különösen a *Qu. ilex* — van egy kosenil-tetű nevű élősködőjük. Ennek az állatnak az igen szép vörös nedvéből készült festéket a keleti népek nagyon kedvelték, sőt tenyésztették is, mint a kínaiak a selyemhernyót (pl. 2 *Krón* 2,7 és 14; *Ez* 1,18; 1 *Móz* 38,28). A tölgy Izrael-szerte díszlett, legalábbis erre lehet a gyakori említése alapján gondolni (1 *Sám* 17,2; *Ez* 1,29 és 6,13; 1 *Móz* 35,8 és *Hós* 4,13). *Nyárfa* (*Populus euphratica*, becáim v. arabim, sűrűfa, szederfa, fűzfa). Főleg vizes, folyómenti erdőkben gyakori (3 *Móz* 23,40; *Zsolt* 137,1-5), de zárt erdőségeket is képez (*Ez* 7,2). A pogányok körében nagy tisztelet övezte (*Él* fája). *Szantálfa* (*Santalum album*, ahalim v. ahalat, álóé). Fája kemény, magas illóanyagtartalmú, keménysége miatt többen a sasfára gondolnak (*Aquillaria agallocha*). Finom illatát a zsidó királyok (*Zsolt* 45,9), közrangú emberek (*Péld* 7,17 és *Én* 4,14) egyaránt kedvelték.

c) Szemtermésű növények

„És végy magadnak búzát és árpát és babot és lencsét és kölest és tönkölyt (*Triticum spelta*), és tedd ezeket egy edénybe, és ezekből csinálj magadnak kenyert...” (*Ez* 4,9), de ide osztottuk be a csemegének számító jánoskenyeret és pisztáciát is. — *Búza* (*Triticum aestivum*, *T. compositum*, chittah v. chitim kussemeth). A búzát a legrégibb időktől termesztették Babilóniában, Mezopotámiában (1 *Móz* 30,14), Egyiptomban (2 *Móz* 9,32) és Palesztinában (2 *Móz* 34,22; 5 *Móz* 8,8; *Bir* 6,11). November-december hónapban vetették, az aratás május-június volt, nyilvánvalóan fajtától, időjárástól függően. A kor technikai színvonalának megfelelően, csak kis mértékben könnyítettek a segédeszközök az aratásban, cséplésben. Használtak cséplőhengert (*Ézs* 41,15) és cséplőszánt (*Ézs* 28,27). A szem tisztítása szeleléssel történt (*Zsolt* 1,4), a mag megszabadult a pelyvától, de még rostálták is. Örlése kézimalmokban folyt (*Jób* 41,15), a durván megörölt szemből legtöbbször kenyeret sütöttek, mégpedig forró hamuban (1 *Kir* 19,6; *Jn* 21,9 és 13) vagy sütőlapon (5 *Móz* 28,5). Kenyeret más szemes termésből is készítettek. *Árpa* (*Hordeum vulgare*, *H. ditichon*, *H. hexatichon*, séoráh v. s'orim). Szintén kiterjedten termesztették (*Móz* 8,8 és *Ruth* 1,22), aratásáról is ír a biblia (*Ruth* 2,17 és 23), valamint arról az esetről, amikor egy beérett árpatablát Absolón felgyújtat (2 *Sám* 14,30). Koraisága miatt jégkárokat szenvedhet (2 *Móz* 9,31). Lisztjéből tisztán is sütöttek kenyeret (*Bir* 7,13; 2 *Kir* 4,42 és *Jn* 6,9), de az árpaszemet állatokkal is ettették, szalmáját pedig almózásra használták (1 *Kir* 4,28).

Köles (*Panicum maliaceum*, döchan). Belőle szintén sütöttek kenyeret (*Ez* 4,9), de tápértékben elmarad a búzakenyértől. Régen nálunk is készült köleskenyér. *Bab* (*Vicia faba*, pól). Ismerték és fogyasztották, de kisebb jelentőségű a lencséhez képest (2 *Sám* 17,27-28 és *Ez* 4,9). *Lencse* (*Lens esculenta*, adáshim). Kiváló fehérje-forrás, melyből Jákob is főzött főzeléket és megkínálta az elsőszülöttségéről lemondott *Ézsaut* (1 *Móz* 25,29-34). Egybefüggő táblákba vetették, egy lencse-tábla mellett gyülekeztek a zsidók, mikor a filiszteusokkal akartak megütközni. *Pisztácia* (*Pistacia vera*, botonim, dió). Karakterisztikus faj a Földközi tenger mellékén, termése ízletes csemege (1 *Móz* 43,11), máshol pedig helységnévként szerepel: Botonim (*Józs* 13,26). *Jánoskenyérfa* (*Ceratonia siliqua*, keration). Csak az Újszövetség tesz róla említést (*Lk* 15,16 és *Mt* 3,1-6), de az a hagyomány nem bizonyítható, hogy Keresztelő János ezzel táplálkozott volna a pusztában. A tékozló fiú

történetében pedig a héj, csak önmagában, kissé elrejti az igazi értelmet: az édes termésfalat (=héj) állatokkal etették, erre tudott volna a fiú fanyalodni... A ki-magozott hüvelytermés megszáritva súlymérték gyanánt szolgált, a kerationból ered a nemesfémekre, drágakövekre elfogadott súlyegység, a karát.

d) Zöldség és aperitif hatású növények

Hagyma (*Allium cepa*=betsálím, *A. porrum*=chatzir, *A. sativum* és *A. ascolonium*=eshoomim). A felsorolásból kitűnik, hogy a zsidók egyaránt kedvelték a különféle zamatú vörös-, pöré-, aszkolóni- és fokhagymát, a pusztai vándorlás során a honvágy vulgáris kifejezője is (4 *Móz* 11,5-6). *Saláta* (*Cichorium endivia*, *C. intybus*, *Lactuca sativa*, merörím). Több szerző elképzelhetőnek tartja a pitypan-got (fiatal leveléből saláta készíthető!), vízitormát és sóskát is. Mózes II. könyve előírja, hogy minden év niszán hónapjának 14. napján családonként egy bárányt kell peszáz-áldozatul levágni. Este a nyárson sült húst pászkával és keserű sa-látával elfogyasztották. A Tóra előírása szerint a szülő köteles volt az egyiptomi kivonulásról mesélni, ez a széder-est (2 *Móz* 12,8 és 4 *Móz* 9,9-12). *Dinnye* (*Cucumis melo* és *Citrullus vulgaris*, avatiach v. abattichim), és *uborka* (*Cucumis sativus*, kishuin): a zsidók Egyiptomban ismerték meg, megkedvelhették, mert szabadulásukkor magukkal vitték és termesztették is (4 *Móz* 11,5 és *Éz* 1,8).

Üröm (*Artemisia judaica*, *A. herba-alba*, la'anah). Többször írnak a szerzők róla, a kellemetlen keserű ízét emlegetve, a prófétai keserűség jellemzésére is hoz-zák (*Móz* 29,18; *Jer* 23,15; *Hős* 10,4), hasonlítható e növényhez a házasságtörés is (*Péld* 5,4). A Jelenések könyvében pedig arról olvashatunk, hogy a vizek meg-keserednek, mert azokat ellepi az öröm (*Jel* 8,10-11). *Jóféle sáfrány* (*Crocus sa-tivus*, karkóm). Az Izraelt jelképező kertben megvolt a sáfrány, feltehetően ende-mikus faj. Összel nyílik, ibolyás virágai vannak, bibéjét régen fűszerként, többek között a leves színezésére használták (*Én* 4,14). Legtöbbször a bibét megszáritot-ták, majd megőrölték és porát olivaolajban feloldották. *Babér* (*Laurus nobilis*, ezrách, vadfa). Hitelesen csak egy helyen szerepel (*Zsolt* 37,35-36). Levelé meg-száritva ételízesítésre alkalmas, nem növeszt nagy fát. Virága kicsi, jelentéktelen. Átvitt értelemben egyébként utal rá Mózes III. könyve: „semmi munkát ne vé-gezetek, se a bennszülött, se a közöttetek tartózkodó jövevény.” (3 *Móz* 16,29 és 18,26) (7).

Vadmajoranna (*Origanum maru*, ézób v. ézöv, izsóp). Az izsópot hasonló erély-lyel lehet az ézób megfelelőjének állítani. A zsidók e növény ágaival hintették meg az ajófélfát (2 *Móz* 12,22), tisztító vízzel kapcsolatban is használták (4 *Móz* 19,6), sőt bélpoklosok ellen is (3 *Móz* 14,4...). A megtisztulási ritussal az ézób összenőtt (*Zsolt* 51,7), ami átment az Újszövetségbe is (*Zsid* 9,19). *Fahéj* (*Cinna-monum zeylanicum*, kinamón v. kinnemón). Arábiában is él — Ceylonon kívül —, kérge az aransárga színű fahéjolejat tartalmazza, esszenciaként nagybecsű volt Keleten. Aldozati kenetbe keverték (2 *Móz* 30,23-26), de illatosították vele az ágyat (*Péld* 7,17) és parfümként is használták (*Én* 4,10). *Kápri-cserje* (*Capparis sicula*, *C. spinosa*, tapher, kapor). Olivaolajban és sósvízben szokták a déliek elkészíteni, főleg a nehéz húsételekhez kedvelik, de fogyasztják önmagában is. A bibliában csak egy helyütt, ott is mellékesen szerepel (*Préd* 12,5-7), talán a zsi-dók idejében kevésbé ismerhették. *Mustár* (*Brassica nigra*, szinapi). Három evan-géliista említi Jézusnak a mustármagról szóló példabeszédét (*Mt* 13,31-32; 17,20; *Mk* 4,31-32 és *Lk* 13,19; 17,6): minden magnál kisebb, de mikor kikel és fává fejlő-dik, ágai között madarak is fészkelnek. Legjobb esetben a mustár 1,5 m körüli magasságot érhet el, ezért több botanikus szerint a *Salvadora persica* fáról van szó. Viszont ellene szól, hogy e faj nem honos Palesztinában. *Koriander* (*Coriand-rum sativum*, gad). Egyéves növény, a levélcimpái felfelé fokozatosan elkeskenyed-nek. Ikerkaszatja gömbalakú, lilás, virágai fehéresek, fűszeres illatú. Két helyen is a manna termésének magyarázatául említik (2 *Móz* 16,31 és 4 *Móz* 11,7).

e) Gyümölcstermő növények

Mandula (*Amygdalus communis*, shákéd v. luz). Palesztinában és Perzsiában honos faj. Igen korán nyílik, csak később hozza lombját, szinte a tavasz éber hirnőke (shákéd és shokéd=šber; *Jer* 1,11). Áron vessezje mandula volt, mely egy éjjel kivirágzott (4 *Móz* 17,1-10). A zsidók remek megfigyelőképességére utal, hogy analógiát találtak a mandulavirág kifehéredése (eredetileg rózsaszín) és az ember őszülése, öregedése között (*Préd* 12,7). Templomi gyertyatartók díszül is kifa-

ragták (2 Móz 25,33-36 és 37,19-20). Szerepel egy másik héber szó is a mandulára: a luz, mégpedig helységnév formában. Jákob és József története említi Luz városát (1 Móz 28,19 és 35,6; Józ 16,2).

Kajsziabarack (Armeniaca vulgaris, tappúach, tudás fája, almafa). Talán nincs is még egy növényfaj a bibliában, mely annyi vitára, annyiféle vélekedésre adott alapot, mint a tappúach szó jelentése: alma, citrusz-féleség, birs, Tabernaemontana alternifolia és kajszli. A kajsziabaracknak különleges zamatú típusai előfordulhatnak Palesztinában, mi legvalószínűbbnek ezt tartjuk, annál is inkább, mert „Mint az aranyalma ezüst tányéron: olyan a helyén mondott ige!” (Péld 25,11). Tehát aranyalma, viszont Ciprus szigetén még ma is aranyalmának nevezik a kajsziabarackot.

Dió (Juglans regia, egőz). Kaukázustól Indiáig endemikus növény, melynek faanyaga igen jó, szinte kiváló, és olajtartalmú magbele folytán is értékes. Krisztus idejében széles körben természetették Galileában és a Libanon-hegység lábainál. A dió szerepel az Izraelt jelképező kertben (En 6,11). **Eperfa** (Morus nigra, toot v. shikmah v. bakah, szederfa). Perzsiából került be a zsidók földjére. Levele a selyemhernyó csemegéje, az ókorban a legfinomabb ruhaanyagot adta (Ez 16,10 és 13; Jel 18,12). Használja e szőlő Lukács evangélista is (Lk 17,6), Dávid eperfasor mellett fejleszti fel seregét a filiszteusok elleni csata előtt (2 Sám 5,23 és 1 Krón 14,14-15). Máshol a győzelmi hangulattal kapcsolatban kerül szóba (Zsolt 84,6). **Szeder** (Rubus ulmifolius, R. sanctus, atád v. atáb). Kellemetlenül szúrós (4 Móz 33,55; Bir 8,7 és 16; Lk 6,44), kúszó növény, termése ehető, nedves és hűvösebb helyeken jól megél. Túlzott elszaporodása a föld művelését akadályozza (Ez 7,23-25 és 9,18). Károli tövis és túske formában fordította le az atád-ot.

Szőlő (Vitis vinifera, gëphen v. enav). Termesztése több ezer éves múltra tekint vissza, József idejében már ismerték Egyiptomban (1 Móz 40,9-11). A választott nép a kivonulás után Eskol-völgyében is találkozott szőlővel, egy hatalmas fürtjét vitték a hírnökök mutatóba, a föld gazdagságát jelképezve (4 Móz 13,24). Szinte ültetési láz bontakozott ki, kertekben (5 Móz 6,11) és hegyoldalakon (Bir 14,5) egyaránt telepítettek belőle. Ézsaiás prófeta remek útmutatót szolgáltat a szőlőtelepítéshez: a köves hegyoldalakat megtisztították, földjét felásták és a szőlő vesszejét elpalántálták, tehát nem magról vetették. A szőlő bekerítéséről is gondoskodtak, sőt érés idejére öröknyóhat építettek (Ézs 1,8 és 5,1-7). Másutt Ézekiel még konkrétan jellemzi a szőlő számára alkalmas talajt: jó földbe és víz mellé kell telepíteni (Ez 17,9 és 19,10). Tájékozódhatunk arról is, hogy milyen termésre képes a szőlőültetvény: „Mert tiz hold szőlő egy báth bort ereszt...” (Ézs 5,10), ami 11,966 USA-gallonnak és 0,1 acre-nek felel meg (8), vagyis 6 hl/kh a must mennyisége.

A mustból erjeszhető bor révén a szőlő nagy veszélyt is rejt magában, a mértéktelenség miatt lett részeg már Noé is (1 Móz 9,20-21), de később sem volt példamentes a nép, a próféták gyakorta ostromozták az iszákosakat (Joel 3,3 és Náh 3,11). Jó kereskedelmi áru volt (Ez 27,18), a jó cégér adva volt szintén és gyorsan elterjedt (Jer 48,32). Persze a bogvóját is fogyasztották, sőt aszalták és feltehetően ismerték már a magnélküli fajták egynémelyikét (1 Sám 25,18 és 1 Krón 12,40). Előfordult már akkor is a szőlő elfajzása, ami lehet a fajta egyedinek a leromlásából fakadó folyamat, de például az is, hogy esetleg magról vetettek (Jer 2,21). A szőlőművelők mindenkor nagy ünnepe: a szüret, az évi munka gyümölcsének igazi számbavétele. A fürtöket késsel vágják le a tőkéről (Jel 14,18-20), azután kosárba gyűjtötték (Jer 6,9) és a földek végén vagy a gazda udvarában taposás után, vig rikoltozással egybekötve, a levét kisajtolták (Jer 25,30; Ézs 16,8-10; Joel 3,13 és Am 9,13). Dominálhatott a piros szőlő, a belőle készült must bizony vörösre festhette a sajtoló munkások ruháját (Ézs 63,2-3).

Fentebb utaltunk rá, hogy a nép körében, a szőlőkultúra nagy becsben állt (2 Móz 22,5), felszította az emberi haszonlesést, lopásra serkentett (Jer 49,9), sőt birtokszerezés reményében gyilkosságra is vetemedtek (Mt 21,33-41; Mk 12,1-9 és Lk 20,9-16). Néha a fenevadak miatt sem volt tanácsos egyedül kimenni a hegyi szőlőkbe, oroszlánok csapatostól kóboroltak (Bir 14,5). A róka már akkor sem kímélte az érett szőlőt, szívesen lakmározott a fürtökről (En 2,15), jégverés is előfordult (Zsolt 78,47), sőt a sáska is komoly gondot okozott (Joel 1,5,7,10-12).

A dús szőlőtöke Izrael szimbóluma (Hós 10,1), a cím.ében szőlőfürt szerepel, sőt Jezus egy helyen önmagát szintén a szőlőtökhöz hasonlítja: „En vagyok az igazi szőlőtő, Atyám a szőlőműves. Minden szőlővesszőt, mely nem hoz gyümölcsöt

bennem, lemetsz rólam, a gyümölcsözőt pedig megtisztítja, hogy még többet teremjen..." (Jn 15,1-6).

Olajfa (*Olea europea*, zayit v. zaytim). Nagyon értékes növény (*Bir* 9,8-9), a bibliában több formában használták: olivaolaj (zayit), olajfa (shemen), balzsam (shemen) és „a felkent” (ni’shoach). Eredetileg a nemes olajfa Líbiából származik, talán erre van egy ködös utalás is (1 *Móz* 8,1). Izraelben négy változata fordult elő: a vadolajfa kisebb és keskenyebb levelű, mint a nemes, és a termése kicsi, hajtsái tövisesek. A három kultúrváltozat pedig kerekded levelű, virága kicsi és sárgásfehéres. A termésük fekete, liláskék. Nagyon lassan nőnek, de a fák nagy kort megérnek. A vadolajfa termését szintén hasznosították (5 *Móz* 32,13 és *Jób* 29,6), nevet adott a vadolajfa az egyik hegynék, az Olajfák hegynék (2 *Sám* 15,30; *Zak* 14,4; *Lk* 19,29; 21,37 és *Csel* 1,12), ahol Jézus keresztfeszítése előtt vérrrel verítékezett. Természetesen az olajfatermesztés színvonalának emelkedésével ültetvényeket létesítettek országszerte (1 *Sám* 8,14; *Ézs* 16,20 és 5 *Móz* 6,11).

Sáskajáráson (*Am* 4,9) kívül, az olajfa alapvető tulajdonsága: a szakaszos terméshozás is sok gondot okozott a zsidóknak: lehull a virág, megcsal az olajfa termése (2 *Móz* 15,33 és *Hab* 3,17). Kultúrtörténetileg is érdekes Pál apostol parabolája, amelyben a vadolajfa a pogány vallást, a nemes olajfa a zsidó népet és a belőle kinőtt kereszténységet szimbolizálja. Persze, a valóságban fordítva van: a vadnövény az alany és ebbe oltják a nemes, de ez semmit nem von le a csodálatosan szép hasonlat értékéből. Egyben pedig arra vall, hogy az I. században már ismerni kellett az embereknek, sőt kiterjedten alkalmazták a legklasszikusabb kertészeti beavatkozást, az oltást (*Róm* 11,17 és 24).

A termést, mint ma is, lerázták, levették a fáról ősszel (*Ézs* 17,6 és 24,13). A gyümölcsöt szétdörzsölték, kosárba tették és hagyták az olajat kicsorogni, majd a színolaj nyérése után, meg is préselték. Ez volt a préselt olaj, míg a harmadik nyeredéket használták étkezésre (10). Az olajprést említi a biblia, de csak egy helyen (*Joel* 2,24), egybeüttl csak utalásszerűen: világításhoz sajtoltak (2 *Móz* 27,20), és az ő kerítéseik közt ütük az olajat (*Jób* 24,11). Az olajat világításra, kenetkez, áldozati ételhez, sebkénésre használták (2 *Móz* 27,20; 29,40; 3 *Móz* 24,2; 4 *Móz* 28,5; *Mt* 25,3-4 és 8; *Mk* 6,13 és *Lk* 10,34). Kereskedelmi értéke révén fizetőeszköz is volt, Hiram részben olivaolajat kapott a nemes fáért Salamontól (1 *Kir* 5,11; 2 *Krón* 2,10), de eljuttott az olaj Egyiptomba is (*Hós* 12,1).

Gránátalma (*Punica granatum*, rimmon). Kistermetű bokor vagy fácska, egy ilyen alá húzódott Saul (1 *Sám* 14,2). Ágai gyakran tüskések, a lándzsás levelek legtöbbször épek, a levélnyel pirosas, lombhullató növény. Mutatócsengőszerű virága skarlátpiros, de van sárga és fehér virágú változata (dísznövény). A gyümölcs kemény héjába foglalt sok apró részterméskét kibontva, mind tartalmaz egy-egy magot, ezért a régi kultúrnépeknél a termékenység szimbóluma, orgiasztikus növény. A húsa savanykás, belőle készül a forróság ellen kiváló szomjúságoldó serbet, de édesítve, erjesztve és utána fűszerezve kellemes bor is nyerhető a gránátalmából (*Én* 8,2). Magját kipréselték, megcukrozták, szárították és süteményekbe belesütötték. A mórok révén került Spanyolországba. Az Újszövetség írói nem említik, de ismét megjelent a kereszténységben a XVI. század táján, mégpedig Itáliában a brokát miseruhák díszítőelemeként. Hozzánk török közvetítéssel jutott el, népi hímzéseink részben a motívumot megőrizték (Orosháza környéke). — A főniciai Rimmon-kultusz sokáig élt a zsidók körében, eszmeileg megtisztítva került a főpapi palást elődjának díszítésére (2 *Móz* 28,33-34 és 39,24-26), a szobrászok a templom díszítésére is használták (1 *Kir* 6,29.32.35; *Jer* 52,22-23; 2 *Kir* 25,17; 2 *Krón* 3,16 és 4,13). A Rimmon-tisztelet ténylegesen is élt a zsidóknál: „Mikor bemegy az én uralom a Rimmon templomába, hogy ott imádkozzék, és ő az én kezemre támaszkodik, ha akkor én is meghajlok a Rimmon templomában: azt, hogy én meghajlok a Rimmon templomában, bocsássa meg az Úr a te szolgáltnak ebben a dologban.” (2 *Kir* 5,18).

A gránátalma endemikus voltát nehéz pontosan megállapítani (4 *Móz* 13,24 és 5 *Móz* 8,8), az biztos, hogy a zsidók ismerték (*Joel* 1,12 és *Agg* 2,19). Az Énekek éneke mint kertben díszlő fát említi, amelynek a kinyílását a völgevény szeretné látni (*Én* 4,3 és 13; 6,8 és 7,12), a virágnyílás akkor sem nyújtott kisebb gyönyörűséget, mint mostanság mediterrán környezetben. Helységnev formában is szerepel: Rimmon, Én-Rimmon, Rimmon-perez, ami jelentheti a gránátalma gyakori előfordulását is (4 *Móz* 33,19-20, *Józs* 15,32, 19,7 és 13.), sőt a pusztai vándorlás során eljuttottak a Rimmon-sziklához is, ott kerestek oltalmat (*Bir* 20,45).

Fügefa (*Ficus carica*, tēnäh). Nagy, terebélyes koronát nevel, kertekben gyümölcsse és kiváló húse miatt szívesen ültették (*Jn* 1,49). Januárban már újra kihajt és lombos késő őszig. A termésképzése igen bonyolult, lényege az, hogy a termés biztonságára nagyban függ egy gubacsdarázsajtól. Rajzása általában egybeesik a fügefá virágzásával, a rövid termőjű virágokba rakja a tojásait, közben pedig elvégzi a hosszú termőjű virágok megporzását. Ebből lesz a *caprificus* termés (3. termés; *Jel* 6,13), a második a főtermés és a korai adja a *ficus* gyümölcsöt (1. termés; *Náh* 3,12). Krisztus is az utóbbit hiányolta a fügefán, amikor elátkozta (*Mt* 2,18-21 és *Mk* 11,12). A terméketlenség oka más esetben, hogy a fa például kevés tápanyagot kapott; a derék vincellér megpróbálkozik a fa környékének megtrágyázásával, megásásával és reménykedik, hogy nem kell kivágni (*Lk* 13,6-9). Kilombosodása a nyár közeledtét jelzi (*Mt* 23,32 és *Lk* 21,29-30), igaz, a levele jól tapad és ruha készíthető belőle, de az ősszüleink nem viselhették, mert a füge elterjedése és a Genézis megírása nagyon távol állnak időben.

A saskák nem kímélték fehéresszürke fáját, szinte teljesen lefalták a fügefá hancsát (*Joel* 1,7 és *Am* 4,9). A jó és rossz gyümölcs (fügeé) párhuzam először Jeremiásnál tűnik fel (*Jer* 24,1-8) és írnak róla az evangélisták is (*Mt* 7,16-20 és *Lk* 6,43-44). Termését aszalták és úgy fogyasztották (1 *Sám* 25,18 és 29,12), de lehetséges volt vele a kelevényes sebek gyógyítása is (2 *Kir* 20,7). **Vadfüge** (*Ficus sycamorus*, shikmoth). Fája bokrosodó habitust mutat, erre könnyű volt felmászni Zakeusnak, hogy Jézust láthassa (*Lk* 19,4). Ágain fürtökben hozza apró, kökemény, de édes húsú termést. Pusztában, legtöbbször magánosan él; a nomád pásztoroknak kedvenc csemegéje (1 *Krón* 27,28; *Ézs* 9,10 és *Am* 7,14). Faanyagából készítették az egyiptomiak a múmiakoporsót, sőt találtak vadfüge gyümölcsöt a halottak mellett is, korát 3000 évnél idősebbre becsülik. A zsidók sokáig még tartották a prófétai időkben is a Természet ünnepét, vadfügefák alatt folytak az orgiák, amelyeket élesen elítéltek a próféták.

Datolyapálmá (*Phoenix dactylifera*, elot v. tamarim). Egy ideig Palesztina és Egyiptom jelképe. A keleti művészet díszítő motívumként gyakran használta Izraelben (1 *Kir* 6,29 és 32; *Ez* 40,31) és Egyiptomban egyaránt. A hajtásszerű levelek a győzelmet jelképezték, az öröm és ujjongás kifejezésére szolgált (*Jn* 12,13 és *Jel* 7,9). Nagy, széles leveleit tetőfedésre használták, de készült belőle szőnyeg, kosár, kötél és seprő is. Fája a 30-40 m magasságot is elérheti, törzse lassan-lassan alakul ki (egyszikű növény, nincs másodlagos vastagodása!). 10 éves korában kezd teremni, fürtjei tetemes súlyt képviselnek, évente és fánként átlagosan 6-8 fürtöt hoz. Magjából olajat sajtolnak. Herodotosz említ egy intoxikáló oldatot, amelyet a babilóniaiak használtak, erről néhány biblikus botanikus feltételezi, hogy megfelel a datolyából készített „erős ital”-nak (3 *Móz* 10,9; 4 *Móz* 6,3; 5 *Móz* 14,26; *Péld* 31,4; *Ézs* 5,11,24; 28,7; *Lk* 1,15 stb.). A zsidók mézként is használták (d'vash), annál is inkább, mert a cukrot nem ismerték (1 *Móz* 43,11; 1 *Sám* 14,25; *Zsolt* 19,10; *Péld* 24,13; *Jel* 10,9 stb.).

Szimbolizálta még a bájoságot, kezsességet is, sőt értelme, jelentése is ez lett a Tamarah v. Tamar női névben. Abszolón húga ezt a nevet viselte (2 *Sám* 13,1; 14,27 és 1 *Krón* 3,9). A pálmalevél (lulab) összekötve mirtusszal (hadas) és jobb kézben tartva, bal kézben citrommal (etrog) a tartalmas élet hármassá jelképe (6). — A datolya kétlaki (a porzós és termős virágok külön egyeden található). Ezt az egyiptomiak és babilóniaiak ösztönösen tudták: a levágott porzós virágokat (a virágpor mint a mag) úgy tették a termős fákra (ez a talaj), mint ahogy elvetik a magot a földbe.

Számos bibliai helyet tudtak azonosítani épp a pálmafák gyakori előfordulásával jelzett helységek közül: **Hazazon-Tamar** (pálmafák ledöntése; 1 *Móz* 14,7; 2 *Krón* 20,2), ennek szomszédos városkája Engedi, ahol paleontológusok olajpalába ágyazva megkövesedett, több ezer éves pálmalevelet találtak, jelezve a datolya ottani ősi előfordulását. **Jerikó** (a pálmafák városa; 5 *Móz* 34,3; 2 *Krón* 28,15 és *Bir* 3,13), **Baal-Tamar** (porzós pálmafa; *Bir* 20,33), vagy csak **Tamar** (pálmafa; *Ez* 47,19 és 48,28), **Betánia** (a pálmafák háza; *Mk* 11,1; *Lk* 19,29 és *Jn* 11,18), **Elim**, melynek 70 pálmafája volt és pihenőhely, felúton Egyiptom és Sinai között (2 *Móz* 15,27; 4 *Móz* 33,9), **Elath** és **Eloth** (5 *Móz* 2,8; 1 *Kir* 9,26; 2 *Kir* 14,22 és 14,22; 2 *Krón* 8,4.17 és 26,2). — **Föniciában** a bibliai időkre a datolya nagyon elszaporodott, a pálmafák országa, a faj is erről az országról kapta tudományos nevét (*Csel* 11,19 és 15,3), de van kapcsolata a datolyával **Phenice** krétai városkának is, ahol Pál apostol a telet megvárta a továbbhajózás biztonsága érdekében (*Csel* 27,12).

f) Illatosító és ipari növények

Tragant-mézgafű (*Astragalus gummifer*, *A. tragacantha*, nechót v. bösem). Finom illatú mézgjából balzsamot, kenetet készítettek (2 *Kir* 20,13; *Én* 4,14; 5,1,3; 8,2,4; *Ézs* 39,2). Egyiptomban is használták (1 *Móz* 34,11), a gileádi karavánok áruja volt (1 *Móz* 37,25). **Mirrhafa** (*Commifora kataf*, *C. myrrha*=mór, *C. opobalsum*=t'zori v. tzari és *C. africana*=bedöloch). Mind a négy faj trópusi növény, melyeknek jellemzője a gyantajáratok. Afrikában és Arábiában élnek ezek a fák. A zsidók csak cserekereskedelem útján jutottak hozzá (*Ez* 27,17-21), valódi kincsnek számított (*Ézs* 39,2). Honos lehetett a mirrhafa Sébában, ahonnan a három király érkezett (*Mt* 2,11; 1 *Kir* 10,10) és az Edenkertben (1 *Móz* 2,12). Feltétlen e helyek valamelyikén, vagy mindegyikén folyt természetűsük is (*Én* 5,13). Finom füstjét áldozathoz használták (2 *Móz* 30,23 és *Én* 3,6), átjárta a papi öltözéket (*Zsolt* 45,8). A nők illatosították vele az ágyukat, sőt a szépítkezéshez is tartozott, vagyis kozmetikai szer volt (*Péld* 7,17 és *Eszt* 2,12). Az enyészet ellen a holttest bekenéséhez is felhasználták, Jézust is így helyezték a sírba (*Jn* 19,39). — Érdekes módon izesítették is vele a bort, feltehetően jobban védett a hőség ellen, amihez hasonló tapasztaltunk Görögországban is, de ott ugyanezt fenyőgyantával készítik el (*Mk* 15,23).

Tömjénfa (*Boswellia carterii*, *B. papyrifera*, *B. thurifera*, lebónach v. levónáh). A tömjén földrajzi elterjedése ugyanaz mondható, mint a mirrhára. Legtöbbet Sebából hozták a tevekavánok (*Ézs* 60,6 és *Jer* 6,20), de ezen az útvonalon Izrael csak közbülső állomás volt. A pogány tradíció sokáig megmaradt, erre vall, hogy a zsidók gyakran a tömjént Baál tiszteletére használták fel (2 *Kir* 17,11; 18,4; 2 *Krón* 9,29; 28,4 és 34,25). Mózes II. és III. könyve többször említi a tömjénfüst áldozatot Izrael Ura előtt (2 *Móz* 30,1.7.9.34 és 3 *Móz* 2,1-2; 5,11; 6,15 stb). Zakariás épp egy tömjénáldozat bemutatása közben értesül — látomás formájában —, hogy fia fog születni (*Lk* 1,9-10). A gyermek Jézusnak a Háromkirályok tömjént is hoztak mirrhával és arannyal együtt, a hódolat jeleként (*Mt* 2,11). **Terpentinfa** (*Pistacia terebinthus* var. *palaestina*, etz v. eláh). Hasonlóan a vadfügéhez és a jánoskenyérfához, leggyakrabban magánosan áll a pusztában. Nagy koronája remek árnyékot ad (*Hós* 4,13), de ősszel lehullatja a lombját (*Ézs* 1,30). A terpentinfát különös tisztelet övezte Palesztinában, ilyenek voltak a nevezetes sikeni (1 *Móz* 36,41), az ofrai (*Bír* 6,11) és a jábesi (1 *Krón* 10,12) példányok. Az utóbbi helyen több lehetett belőle, mert egy völgy is a terpentinfáról kapta nevét (1 *Sám* 17,2). A terpentinfa tehát a bálványimádással kapcsolódik össze, alatta állították fel a zsidók a bálványoltárokat (*Ez* 6,13). E fából nyerték a mastix-gyantát, még ma is értékes.

Sztórax- és benzoéfa (*Styrax officinalis*=nátáph, *S. benzoin*=shechelet). Mindkettő füstölőszer volt, de a sztóraxot drogként is hasznosították (2 *Móz* 30,34). Kisméretű fa vagy bokor, virágai nagyon szép narancsszínűek, virágzása csodálatos látványt nyújt. Kisázsianban és Szíriában, valamint Galileában honos a sztórax-fa, a benzoéfa aligha. Számontartották a gyógyászati célon túl parfümként is. **Áloé** (*Aloë succotrina*, áloé) ... Húsos, pozsgás, tuskésen fogazott levelű, fás törzsű növény. Levelhónaljban fűrtben hozza a virágzatát, amely rendkívül illatos. Maga a növény a gyógyászatilag értékes áloé-gyantát szolgáltatja, a halottbalzsamozásnak is fontos kelléke (*Jn* 19,39). — Megjegyezzük még, hogy a Károli-féle és angol biblia-fordítások többször fordítanak áloénak egy-egy növényt, de az botanikailag igen kétségesnek tekinthető.

Gyapot (*Gossypium herbaceum*, karpas, gyapjú). A bibliában csak egy biztos utalás van rá, hogy a zsidók ismerték a gyapotot, a természetéről szóló leírásoknak semmi nyoma sincs (*Eszt* 1,6). A gyapot a mályvával közeli rokonságban van; van indiai, afrikai és amerikai faja. Magja olajat tartalmaz, és a mag repítőszőre, az igen tiszta cellulóz, textil-nyersanyag. **Len** (*Linum usitatissimum*, pishtim v. gristah). Egyéves, két virágú kelet-mediterrán faj. Olajtartalmú magja és értékes rostja van. Növelte természetének kockázatát a jégveszély (2 *Móz* 9,31). Ha megért, gyökerestől kiszedték és a ház végénél felakasztva szárították (*Józs* 2,6). Külön munkaként végezték a lenfésülést és szövést (*Ézs* 19,9), sőt festéssel kék, bíborpiros és karmazsin színű fonalat is nyertek (2 *Móz* 28,33); ilyen fonallal aztán himeztek (2 *Móz* 25,4; 26,1.31.36). Többnyire szövetet szöttek a fonalból, ebből varrtak ruházatot, lábravalót, lepedőt (1 *Móz* 41,42; 3 *Móz* 6,10; 2 *Móz* 28,39; 2 *Móz* 28,42 és *Ez* 44,13), de szöttek szőnyeget (2 *Móz* 38,9; *Péld* 7,16), sátor- és viitorlaanyagot (*Ez* 27,7) és lepeleket is (*Mt* 27,59; *Mk* 15,46; *Lk* 23,53 és *Jn* 19,40). A

saját felhasználáson felüli lenvászmat eladták, és kereskedők értékesítették (Péld 31,24 és Ez 27,16).

Cukornád (*Saccharum officinarum*, kaneh v. kattov). A pázsitfűfélék családjába tartozik, Kelet-ázsiai faj, a cukorgyártás legősibb nyersanyaga. 5-6 m-re megnő, felhasználása sokrétű (építkezéstől az étkezésig), a nádméz kb. 20% cukrot tartalmaz. A nedve finom illatú, ezt említik is a szerzők (Ézs 43,24), de a cukrát nem hasznosították, helyette mézzel édesítettek (1 Móz 43,11; 1 Sám 14,25; Zsolt 19,10; Péld 24,13 és Jel 10,9). Hogy a nádcukrot nem ismerték, kedvelték — az tény, de hogy miért, pontosan nem lehet tudni, pedig nedves helyeken előfordult (Józs 16,8). Igaz, hogy ebben az időben a faj nem is tartalmazhatott nagyobb mennyiségű cukrot, mert az ilyen irányú szelekció lényegében ekkor kezdődött el. (A cukornád az egyik legfiatalabb természetett növényünk!) **Közönséges nád** (*Phragmites vulgaris*, agmón). A nád álló, vagy lassan folyó vizekben hatalmas állományokat alkot (Jób 40,16), magas termetű, indákkal kúszó és azzal szaporodó növény. Szára építkezési anyag, de erről nincs adat, viszont készült belőle mérópálca (Ez 40,3) és író toll (2 Sám 8,17; Ézs 33,18 és Jer 36,36).

Fűzfa (*Salix acmophylla*, *S. alba*, *S. fragilis*, *S. salsaf*, arabah v. tzaphthzaphah). Virágai kicsik, jellegtelenekek, a bennük levő mézjejtők biztosítják a rovarmegporzást. Vesszeje fonásra, kötésre alkalmas (Bir 16,7-9). Vizes, mélyfekvésű helyeken igen gyakori növény (Jób 40,17; Ézs 15,7 és 44,4), de ültették is (Ez 17,5). A Zsoltárok könyve számol be arról, hogy a babilóni fogságra való visszaemlékezés során a zenével kísért ének szünetében a hárfákat fűzfára tették fel (Zsolt 137,1-2). Az Arába patak völgye arra utal, hogy a kis folyóvizet fűzfaliget övezte, ezekről szedtek ágat és így ünnepelt a nép (3 Móz 23,40). **Papiruszsás** (*Cyperus papyrus*, góméh). A Nílus völgyében él (2 Móz 2,1.3.5), feltétlen megkívánja a vizet, rövidebb szárazság, alacsony vízállás is elpusztítja (Jób 8,11; Ézs 19,6-7 és 58,5). A sás aratása nem lehetett veszélytelen munka, mert benne sakálók tanyáztak (Ézs 35,7). A faj egyiptomi elterjedtsége és az írás kialakulása összefügg: a kiváló minőségű papiruszhártyára könnyebben kezelhető feljegyzéseket készíthettek, mint akár cserépre, kőre, vagy fára. Csináltak belőle csónakot is; ezek a Níluson közlekedtek (Ézs 18,2). Thor Heyerdahl Rá-expedíciója bebizonyította, hogy ilyen eszközzel még az Újvilágba is eljuthattak. Útja fényesen bizonyította hipotézisének helyességét.

Nyilvánvaló, hogy a fentiek a témáról nem nyújthattak teljes képet, de nem is ez volt a célunk: Sokkal inkább az, hogy felhívjuk rá a figyelmet: a zsidó nép és az a közeg, melyben éltek, sokkal mélyebb és nagyobb természetismerettel rendelkezett, mint hinnők. Félegyházi professzor (10) 3000 fajról tesz említést Izraelben. Ehhez képest elenyésző az a 250-270 növény, amely konkrétan szerepel a bibliában és még inkább az a tanulmányunkban tárgyalt több mint 60 faj. Ötezer év alatt jelentős változások következtek be Izrael flórájában, mivel az éghajlat megváltozott, etiolódás figyelhető meg a sivatagi, arid klíma irányában. Ennek az lett az eredménye, hogy a pusztai és szukkulens fajok, fajszám és egyedszám tekintetében előretörték, míg a vízigényesebbek visszaszorultak. Ma már kielégítő termés csak öntözéssel érhető el, a Jordán folyó és a tenger-mellék területét leszámítva. — Nagyfelületű kultúrák elterjedése is megváltoztatta Izrael arculatát: megjelent az őszibarack, a körte, a citrom, a narancs és mandarin, sőt a kókuszdió is. Szója és batáta, a gyapot nagy volumenben, kevésbé a cserezhnye és meggy: mind-mind a fáradozások eredményességét és természetalakító hatását jelzik. Az inszoláció és az évszaki adottságok kiválóan alkalmasak teszik Izraelt a fenti növények termesztésére. Az öntözés térhódításával még remény van a Negev-sivatag megszelídítésére is (11).

Vallástörténetileg nem elhanyagolható, hogy a fontosabb kultúrnövények alapján a közel-keleti népek vallására, vallási fejlődésére is fény deríthető. Alapvetően az a személyes meggyőződésünk, hogy e nagy kultúrkörnek öt kultikus növénye volt: lótosz, füge, gránátalma, datolya és olajfa. — A lótosz tisztelete a bibliai időkben már kezdett visszaszorulni Egyiptomban, sokkal erősebb volt a tisztelete ekkor Indiában. A további négy növény tisztelete még élt a választott nép körében, de az Őszövetséggel, Krisztus születésével eltűnik a Rimmon-kultuszhoz még a nyoma is. A füge, datolya és olajfa növényeket az újszövetségi írók említik, néha átvitt értelemben is, vagy csak hasonlat céljából. A füge és olajfa lassan és egyre erőteljesebben feltűnik a görögöknél, kultuszuk felvirágzik. A datolyapálma — egykor fontos növény — úgy tűnik el, hogy a mohamedán vallás központjába kerül. — A lényegen ez a feltételezésünk mit sem változtat,

de szükségesnek éreztük megemlíteni; és ezt a folyamatot felfoghatjuk egy „elnövénytelenedési” folyamatnak is: így vált — többek között — igazán spiritualistává a kereszténység.

Irodalom 1. Haynald L. (1879): A szentírási mézgák és gyanták termőnövényei. Magy. Növ. Lap. 3: 177-222 p. 2. McMillan, H. (1902): The poetry of plants. 385 p. 3. Skinner, C. M. (1911): Myths, and legends of flowers, trees, fruits, and plants in all ages and all climes. 302 p. 4. Borah, A. (1923-29): Trees of the Bible I-VI. Am. F. et F. life vol. 34-35. 5. Walker, W. (1957): All the plants of the Bible. 244 p. 6. Moldenke, H. N. — Moldenke, A. L. (1952): Plants of the Bible. 328 p. 7. Davis, J. D. (1944): Dictionary of the Bible. 658 p. 8. Rónay Gy. (1971): Zakeus a fügefán. 184 p. 9. van Deursen, A. (1971): A biblia világa képekben. 128 p. 10. A biblia világa (1972): 317 p. 11. Blank, R. (1971): Izrael (Reiseführer). Polyglott, 64 p.

IJJAS ANTAL

A BIBLIA VILÁGA

A bibliának van egy belső, vallási tartalma. A hívő ember számára az önmagát kinyilatkoztatató teremtő Isten kinyilatkoztatásáról szóló beszámoló ez. Ennek az írásműnek azonban van egy külső kerete is. S ez nem más, mint az a földrajzi, történelmi és eseményháttér, amelyben ez az „isteni színjáték” a maga részleteivel kifejezésre jut. Földrajzilag a Közel- vagy Középkeletnek a Földközi tenger keleti partjaitól Indiáig terjedő részéről van szó. A régészet és az őstörténet úgy is nevezi ezt, hogy a „sumér-sémi kulturális internacionálé területe”. Arról a teljes környezetről tehát, amely annak idején a zsidó népet körülvette, valamint ennek a népnek történetéről, vallástörténetéről, művelődéstörténetéről, szent iratainak szövegtörténetéről igyekszik beszámolni a Biblia világa című könyv.*

Jegyezzük meg mindjárt, hogy egy ilyen jellegű munka tudományos hitele független attól, hogy valaki osztja-e a szentírás belső vallási világának hitét. Teljesen elegendő, ha az előadott megállapítások tudományosan tárgyilagosak. Az előszó egyébként nyíltan megmondja, hogy ez a könyv mint művelődéstörténeli sorozat keletkezett. Azokból az előadásokból, amelyeknek összegyűjtése a Magyar Rádió tudományos ismeretterjesztő rovatának „szép és nehéz munkája” volt 1971-ben és 72-ben. Ez a mű a maga sajátos területén úgy fogta föl a bibliát, mint amely „történelmi környezetben a kollektív emlékezés páratlanul gazdag olvasókönyve és egyik őrzője az egyetemes kultúra alapjainak. Népek, nemzetek életét gazdagította, hitek és vallások sarjadtak belőle, olvassák, vizsgálják évezredek óta. Az enciklopédisták még — az objektív történelmi ismeret hiányos volta miatt — a vallási legendák reális vagy irreális volta fölött tanakodtak elsősorban; a ma történésze viszont nélkülözhetetlen anyagot talál benne kutatásaihoz. Az ókori Kelet világából származott és kanonizált gyűjteményei majd mindenki könyvespolcán megtalálhatók. A magyar nép egyik legrégebb olvasmánya... a biblia volt.”

A könyv mindamellett csak óvatos fönttartással ígér tárgyilagosságot: „A bibliát az ókori Kelet kultúrájának szerves részeként fogta fel és történelmi forrásként értékelte, *remélve, hogy az új művelődéstörténeli sorozat a misztikum fátyla nélkül* (a kiemelés tőlem: I. A.) *talál utat hallgatóihoz*”. Tehát állást foglal vele kapcsolatban egy sejtetett kritikai szempontból („a misztikum fátyla nélkül”). De mégis a maga területén marad, mert — amint írja: „A biblia nemcsak szent könyv zsidók és keresztények számára, nemcsak vallások szentírása, hanem az európai kultúra egyik forrása, mindmáig eleven táplálója.” El sem képzelhető nélküle ez a kultúra — akárcsak az ókori görög és latin kultúra nélkül. Mégpedig vallási kultúrájának gyakorlati funkciója is volt bizonyos történelmi pillanatokban. Az előadássorozat egyik legfőbb érdeme, hogy sokoldalúan és tárgyilagosan,

* A biblia világa. Szerkesztette és a bevezetőt írta Rapcsányi László. Budapest, 1972. Minerva. Kiadás.